

КОЛІВЩИНА НА ЖИТОМИРЩИНІ

В історії Правобережжя друга половина XVII–XVIII ст. були вкрай трагічними. Постійні війни з початком Визвольної війни поступово руйнували цей край. Нові біди принесло повернення краю до володінь Речі Посполитої на початку XVIII ст. Польська шляхта почала відновлювати свої порядки, а відтак різко зросли утиски населення. Масовий соціальний і релігійний гніт на тлі зростання політичної анархії та посилення впливу шляхти в Речі Посполитій спричинив відчайдушний опір українського населення. На Правобережній Україні цей опір проявився у формі гайдамацького руху, який припав на середину XVIII ст. Гайдамацькі загони здійснювали напади на шляхетські маєтки, чим здобули підтримку серед населення і змушували польський уряд звертати на себе увагу. Але антифеодальна суть цього руху призвели до швидкої протидії проти нього можновладців Польщі і Росії. Перші виступи гайдамаків відносяться ще до початку XVIII ст., коли в окремих районах Волині спалахували повстання.

Вершиною гайдамацького руху стало повстання 1768 р., відоме в історії під назвою Коліївщина. Особливістю його було те, що поряд з економічними і соціальними причинами народного виступу значне місце займали національні і релігійні. В 60-х рр. XVIII ст. для більшості селян, що проживали на Правобережній Україні, скінчилися пільги, і їх почали примушувати на інші повинності. Посилився наступ католицької церкви. Польський сейм своїми постановами 1717 і 1733 рр. та уніатський собор 1720 р. в Замості позбавили православне населення прав. Для зміцнення позицій католицької церкви будувалися костьоли, відкривалися монастирі. Так, в 1751 р. споруджувався костюл у Житомирі, в 1754 р. закінчено будівництво кафедрального собору в Бердичеві. Невдовзі в Бердичівському повіті діяли більш 200 костюлів і монастирів. 4 квітня 1761 р. польський король Август III дозволив у Житомирі заснувати Бернардинський монастир. Осередком поширення унії на Київщині залишилась консисторія в містечку Радомишль, заснована уніатськими митрополитами.

З 1735 р. ігуменом Мотронинського монастиря поблизу Чигирини стає Михайло Карпович Значко-Яворський (у чернецтві – Мелхиседек), який з 1761 р. виконував обов'язки намісника єпископської кафедри в Переяславі. Саме він став організатором антиуніатських акцій на Київщині. Під його впливом Мотронинський монастир та сусідні – Жаботинський, Мошногірський, Медведівський та Лебединський перетворилися на твердині православ'я. На Волині найдовше вів боротьбу проти наступу уніатів Тригірський монастир (нині діє в с. Тригір'ї Житомирського району). Мелхиседек, повертаючись з Києва від митрополита, був схоплений і відправлений до тюрми при консисторії в Радомишлі. Ігумен їздив до Петербурга, і відтоді почали ширитися чутки, ніби цариця Катерина II обіцяла допомогу православним.

Безпосереднім приводом до повстання став прихід російського війська генерала Кречетникова на Правобережну Україну у зв'язку зі створенням конфедерації в Барі на Поділлі. Її організувала частина польської шляхти проти уряду короля Станіслава Понятовського і російського втручання в польські справи. Дії конфедератів супроводжувалися пограбуванням населення, вигнанням православних священників із приходів, руйнуванням їх будинків і церков. У відповідь на терор барських конфедератів піднялися народні маси. В цей час російські війська почали боротьбу із загонами конфедератів. Невдовзі від них було очищено Бар, Вінницю, Бердичів, Шаргород, Тиврів.

У ніч на 16 травня 1768 р. загін конфедератів вчинив напад на Мотронинський монастир, але зазнав поразки. На чолі повстанців став запорожець Максим Залізняк, послушник Жаботинського, Онуфрівського, а потім Мотронинського монастирів. Похід повстанців розпочався 26 травня 1768 р. Оволовши Жаботином, гайдамаки визволили від конфедератів Смілу, Корсунь, Богуслав, Лисянку, опинилися на околиці Умані. Уманський губернатор Младанович вислав проти повстанців два полки надвірних козаків на чолі з сотником Іваном Гонтою, та вони відмовилися підкорятися командирам. Зустріч гайдамаків з надвірними козаками відбулася під Соколівкою, та замість битви відбулося братання і з'єднання двох загонів Гонти і Залізняка.

У Придніпров'ї вела боротьбу повстанська група отамана Неживого, під Бердичевом – загони Кліма Крутя і Василя Щербини, на Поліссі та в околицях Радомишля і Брусилова – повстанці Бондаренка. У Брусилові містяни зустріли гайдамаків хлібом-сіллю. Повстанці чинили розправу над польськими панями, орендарями, крамарями, корчмарями. Коденська книга судових справ засвідчує масову участь кріпаків Троянівського маєтку в повстанні. В літературі також йдеться про те, що гайдамацький загін під проводом І. Гонти напав на Тригір'я, аби розправитися з Вороничем, який, керуючи польськими військами в 1766 р., відзначився страшними розправами над православними і нібито переховувався в печері під монастирем. На кінець травня – початок червня повстання охопило територію Київського і Брацлавського воєводства, Поділля і Волині, згодом докотилось до Галичини.

У відповідь на могутній народний рух польсько-шляхетський уряд при підтримці російського царизму кинув об'єднані сили на придушення народного повстання. В кінці липня 1768 р. повстанці були розбиті. Гонту і Залізняка, а з ними 65 запорожців і 780 правобережних козаків заарештували. Гонта був переданий до рук польської влади, а Залізняк, як російський підданий, відправлений до Києва. Протягом

чотирьох років на всій Правобережній Україні каральні загони розшукували селян і козаків – учасників повстання. Якщо не вдалося знайти таких, то з кожного села брали десятого і відправляли до суду.

Польська військово-судова комісія засідала в містечку Кодні. Тих, кого каральні загони приводили до суду, спочатку направляли на важкі роботи – насипання валів, риття ровів, криниць, будівництво доріг тощо. З 336 справ, внесених до Коденської судової книги, 218 закінчилось смертним вироком: 9 засуджених четвертували, 151 – відрубали голови, одного посадили на кіл, 57 – повісили. У самій Кодні знищено близько 3000 осіб. Страта відбувалась над глибокою ямою, засуджених клали на колоду, рубали голову і кидали в яму. Після припинення вбивств кожного десятого повсталого «значкували» – відрубували праву руку і ліву ногу або навпаки.

Серед страчених у Кодні були і три народні кобзарі. Про Прокопа Скрягу – бандуриста із Остапова – в Коденській книзі йдеться, що він навів донських козаків на пана Спендовського, зв'язав його, побив і пограбував. Без жодних підтверджень 2 січня 1770 р. кобзаря страчено. Такою ж була доля і Михайла Сокового – бандуриста з с. Шаржиполя поблизу Умані. Він обвинувачувався в пограбуванні разом з гайдамаками містечка Цибульова. Бандурист був сліпим і від звинувачення відмовлявся, пояснюючи, що гайдамаки взяли його, щоб він грав їм на бандурі. За вироком судової комісії кобзар був страчений 18 січня 1770 р. Третім був Василь Варченко – бандурист зі Звенигородки на Черкащині, який пристав до гайдамацького загону Ремеза і ходив з ним до сіл Водяники, Кобиляки і Попуринці. Кобзар був страчений разом з 20 іншими полоненими 26 січня 1770 р. Судилище в Кодні тривало до 1772 р., а потім було перенесене до містечка Троянів на Житомирщині, згодом у місто Тетіїв. Довго пам'ятав український народ коднянські події, навіть склалося прокляття «Бодай тебе свята Кодня не минула».

Учасників Коліївщини – вихідців з російських земель – було передано російському військовому командуванню. Їх також засудили до смертної кари, але згодом вирок замінили різними фізичними покараннями. Учасників повстання було заслано до Сибіру, серед них був і М. Залізник. За підрахунками В.Голобуцького, різних форм покарання на Правобережній Україні зазнали близько 70 тисяч осіб.

У Кодні в кілометрі на схід від села біля дороги Кодня – Миролюбівка збереглася єдина на Україні гайдамацька могила. Вона уціліла з тих далеких часів і до реконструкції мала вигляд пагорба з встановленим хрестом. У 1968 р. тут було відкрито пам'ятник. На могилі підсипано пагорб і покладено моноліт з чорного лабрадориту. Він нагадує застигле в помаху могутнє орлине крило. На полірованому боці моноліта надпис: «Вічна слава народним борцям Коліївщини, 1768–1968».

Отже, в другій половині XVIII ст. Житомирщина залишалася під владою Речі Посполитої, що переживала соціально-політичну кризу. Українці перебували під потрійним гнітом: національним (були позбавлені будь-яких прав, їхня мова і культура були заборонені); соціально-економічним (кріпацтво), релігійним (примусове окатоличення, звірства конфедератів).